

2 Twintig jaar Nederlandse landbouw in de EG

De zorgen van toen en de vragen van nu

J. de Hoogh

Inleiding

Twintig jaar geleden werd een begin gemaakt met de totstandbrenging van de gemeenschappelijke landbouwmarkt en het gemeenschappelijke landbouwbeleid. Het landbouwjaar 1962/63 was het eerste van de zogenaamde overgangperiode, waarin het interne handelsverkeer geleidelijk werd vrijgemaakt onder gelijktijdige opbouw van de communautaire markt- en prijspolitiek.

In Nederlandse agrarische kringen leefden in die tijd nogal wat onzekerheid en ongerustheid over de gevolgen van de landbouwintegratie. De voorstellen die de Europese Commissie in 1960 (Commissie EG, 1960) had gedaan met betrekking tot het tot stand te brengen gemeenschappelijke landbouwbeleid en de nadere uitwerking daarvan in ontwerp-voorstellen en -richtlijnen kregen in ons land intensieve en kritische aandacht. Daarvan geven de vele rapporten, adviezen en commentaren in tijdschriften en vakbladen uit die jaren blijk.

Nu, na twintig jaar, is het Europese landbouwbeleid onderwerp van een grondige herbezinning in het kader van de zogenoemde Mandatsdiscussie. Ook ditmaal is de gedachten- en besluitvorming voorbereid door de Europese Commissie (Commissie EG, 1980, 1981a, 1981b), die in verschillende mededelingen aan de Raad haar overwegingen en voorstellen inzake de koers van het toekomstige Europese landbouwbeleid heeft geformuleerd. En ook nu wordt in Nederland, met name in agrarisch Nederland, intensief en kritisch meegedacht over de denkbeelden van de Commissie.

In het navolgende willen wij bezien welke de verwachtingen en vragen destijds waren, hoe de feitelijke ontwikkelingen zijn geweest,

---

Prof. dr. ir. J. de Hoogh, vakgroep Algemene agrarische economie, Landbouwhogeschool

welke problemen centraal staan in de huidige herbezinning en hoe de houding in agrarisch Nederland thans is ten aanzien van de voorgestelde herziening van het EG-landbouwbeleid.

Voor de zienswijze in het begin van de jaren zestig kiezen we ons oriëntatiepunt onder andere in de beschouwingen van Thurlings (1960a t/m d, 1963), die zich in die jaren meermalen in woord en geschrift over de landbouw in de EG heeft uitgelaten. Voor deze keuze pleit zeker niet alleen het 'gelegenheidsargument' dat deze bundel aan Thurlings is opgedragen. Zijn visie van toen mag beschouwd worden als een spraakmakende en toonaangevende opvatting omtrent de economische implicaties van de gemeenschappelijke landbouwpolitiek-in-opbouw voor de Nederlandse agrarische sector. Thurlings was in de jaren vijftig en zestig, blijkens zijn lidmaatschappen van verschillende adviescommissies, nauw betrokken bij de gedachtenvorming binnen het landbouwbedrijfsleven over de doeleinden en instrumenten van zowel de nationale als EG-landbouwpolitiek (Van Drunen, 1974).

De zorgen bij de toetreding tot de gemeenschappelijke landbouwmarkt

De toegang tot markten van derde landen

De naoorlogse Nederlandse landbouwpolitiek had een evenwichtige oplossing gevonden voor de in beginsel tegenstrijdige belangen van de graanteelt enerzijds en de sterk op export gerichte veredelingslandbouw anderzijds ten aanzien van het binnenlandse prijsniveau van voergraan. De inkomsten uit de zogenaamde monopolieheffingen op ingevoerde voergranen werden benut om exportrestituties te verlenen op produkten van de varkens- en pluimveehouderij, die op deze wijze op de internationale markten konden concurreren ondanks de hogere veevoerprizen in Nederland. Deze oplossing steunde in feite op de relatief grote invoerbehoefte van voergranen. Indien ons land voor deze produkten in belangrijke mate zelfvoorzienend was geweest, zou de internationale concurrentiepositie van de intensieve veehouderij staan of vallen met de bereidheid van de overheid om uitvoerrestituties uit de algemene middelen te financieren. In dat geval zou de harmonisatie van de belangen van de graanteelt en de veredelingslandbouw politiek veel moeilijker te realiseren zijn geweest, nog afgezien van het reële risico dat zulke uitvoersubsidies

door handelspartners als dumping-praktijken zouden worden aange-merkt.

Deze onder de specifiek Nederlandse omstandigheden werkzame manier van overbrugging der belangentegenstelling tussen producenten en verbruikers van voergranen dreigde in een gemeenschappelijke landbouwpolitiek in gevaar te komen. Volgens het Landbouwschap (1960) diende gewaarborgd te zijn dat de produktie van veredelingsprodukten voor de internationale markten kon geschieden op basis van de grondstoffenprijzen op deze markten. Bij uitvoer van deze produkten naar derde landen behoorde daarom het kostprijsverhogend effect van het voergraanbeleid gecompenseerd te worden via restituties. Het Landbouwschap achtte het hiervoor van essentiële betekenis dat een ruime invoer van voergranen bleef bestaan. Die invoer zou immers - naar de praktijk van het in ons land gevoerde beleid - de bron van de financiële middelen moeten zijn voor die te verlenen uitvoerrestituties. Handhaving van een dergelijke importpositie behoorde volgens het Landbouwschap dan ook het uitgangspunt te zijn voor de gemeenschappelijke voergraanpolitiek.

Thurlings (1960a, c), die dit standpunt deelde, was overigens weinig gerust op de Europese graanpolitiek-in-woording. Hij vreesde (en de geschiedenis heeft hem daarin gelijk gegeven) dat het gemeenschappelijke graanprijsniveau in de eindfase dicht bij het hoge Duitse peil zou komen te liggen. De graanproduktie in de EG, met name in Frankrijk, zou daardoor aangemoedigd worden en de invoer teruggedrongen, waardoor naar zijn inzicht de grondslag voor het stelsel van restituties op de uitvoer van veredelingsprodukten zou komen te vervallen. De toegang tot de markten van derde landen zou dan voor de Nederlandse veehouderij en andere veredelingsstakken geblokkeerd raken. Het was op grond van deze overwegingen dat Thurlings pleitte voor een laag vast invoerrecht op voergranen, aangevuld met een stelsel van areaaltoeslagen voor de graanteelt in de duurder producerende gebieden.

De concurrentieverhoudingen binnen de Gemeenschap

Niet alleen met het oog op de afzetkansen voor onze intensieve veehouderij op derde-landen-markten stond de vormgeving van de gemeenschappelijke graanmarktpolitiek in de aandacht. Men maakte zich in Nederland minstens zoveel zorgen over de concurrentiepositie ten opzichte van de intensieve veehouderij in de partnerlanden.

De EG-graanmarktordening, welk prijsniveau men ook zou nastreven, betekende immers dat het voergraanprijsspeil in Nederland - als tekortgebied van granen - hoger kwam te liggen dan in de gebieden met een graanoverschot. Niet zonder reden vreesde men hiervan dat in deze gebieden een geduchte concurrerende veredelingslandbouw tot ontwikkeling zou komen. Het kostenvoordeel van de Nederlandse veehouderij uit hoofde van de ligging nabij Rotterdam - te zien als overschotgebied van overzeese granen - moest wijken voor de aan de inheemse granen te verlenen preferentie.

Deze onvermijdelijke consequentie van de participatie in de continentale graanmarkt versterkte Thurlings (1960a, c) in zijn pleidooi voor een relatief laag graanprijsniveau om in elk geval de bestaande invoerbehoefte van granen op peil te houden. Nederland zou dan ten minste binnen het grootste tekortgebied nog het voordeel van de ligging bij zeehavens kunnen behouden. Het agrarisch bedrijfsleven bij monde van het Landbouwschap (1960) nam een soortgelijk standpunt in. Het benadrukte in dit verband bovendien het belang van het voorkómen van een al te grote daling van de prijs van voergranen in de overschotgebieden om een verplaatsing van de verdelingsproductie naar deze gebieden tegen te houden. Het bepleitte daarom een effectief interventiesysteem voor granen in de overschotgebieden om de telers te vrijwaren van een al te diep inzakken van de prijzen.

De produktieontwikkeling in de Gemeenschap en het structuurbeleid

Thurlings (1960d) signaleerde destijds al met zorg de tendens tot overproductie in de Westeuropese landbouw en de gevolgen daarvan voor de afzetmogelijkheden van de Nederlandse land- en tuinbouw op de traditionele exportmarkten. Met het oog hierop waardeerde hij een Verenigd Europa - toenmaals nog een synoniem voor EEG - positief, omdat het probleem van overproductie zijns inziens op supranationaal niveau rationeler zou kunnen worden bestreden dan door de lidstaten afzonderlijk en ongecoördineerd. Hij nam namelijk aan dat in het laatste geval de importerende landen via invoerbelemmerende maatregelen de noodzaak van capaciteitsaanpassing zouden afwentelen op de exporterende landen. Binnen de grote Gemeenschap zou de lokatie van een inkrimping van de productiecapaciteit, bijvoorbeeld door onttrekking van gronden aan hun agrarische bestemming, doelmatiger en met minder risico's voor de Nederlandse land- en tuinbouw kunnen plaatsvinden.

Op een andere plaats en tijd echter gaf Thurlings (1963) van aanmerkelijk minder vertrouwen blijk met betrekking tot de invloed van de landbouwintegratie op de verhouding tussen aanbod en vraag op de landbouwmarkten. Zijn twijfel betrof de agrarische structuurpolitiek. De Europese Commissie stelde dat de lidstaten hun inspanningen op dit terrein aanzienlijk moesten verhogen, maar verklaarde tevens dat het structuurbeleid in combinatie met het markt- en prijsbeleid op langere termijn het evenwicht tussen produktie en afzetmogelijkheden moest verwezenlijken. Thurlings geloofde niet in de laatste doelstelling, omdat kostenverlagende maatregelen immers vrijwel altijd samen bleken te gaan met produktieverhoging. Dat het structuurbeleid de facto bleef berusten bij de nationale staten, zou zijns inziens die uitwerking alleen maar versterken.

Ook in dit opzicht bleek Thurlings de vertolker van de zorgen binnen agrarisch Nederland. In zijn advies inzake de ontwerp-voorstellen van de Europese Commissie benadrukte het Landbouwschap (1960) de noodzaak van een effectieve coördinatie door de Gemeenschap van het structuurbeleid der lidstaten, opdat het beleid van de partnerlanden zou beantwoorden aan de gemeenschappelijke doelstellingen van het Europese landbouwbeleid. Naar zijn oordeel boden de voornemens van de Commissie op dit punt onvoldoende zekerheid.

Uit de voorstellen van de Commissie en de toelichting en reacties daarop blijkt, dat men destijds hoge verwachtingen koesterde van het structuurbeleid als instrument van landbouwbeleid binnen het gebied van de Gemeenschap. In het algemeen diende het structuurbeleid de produktiviteit van de landbouw te verhogen en de doelmatige aanwending van de produktiefactoren te bevorderen om zo de levensstandaard van de agrarische beroepsbevolking te verbeteren (overeenkomstig art. 39 van het Verdrag van Rome). Het moest voorts de kostprijverschillen binnen de Gemeenschap verkleinen en de met de landbouwintegratie beoogde regionale specialisatie van de agrarische produktie bevorderen door de noodzakelijke aanpassingen te stimuleren. En tenslotte werd het gezien als instrument om het markt- en prijsbeleid te helpen in het streven naar evenwicht op de landbouwmarkten (Meester, 1980).

In het licht van deze pretentieuze taakstelling lijkt de toenmalige scepsis van Thurlings en van het Landbouwschap niet misplaatst.

Twintig jaar landbouwontwikkeling

De Nederlandse veehouderij binnen de EG

De veehouderij in ons land heeft zich sinds de toetreding tot de gemeenschappelijke landbouwmarkt verrassend gunstig kunnen ontwikkelen. Nederland bleek van de snel groeiende EG-markt van varkensvlees en slachtpluimvee een toenemend deel te kunnen verzorgen. Ook voor zuivelprodukten en aardappelen groeide het Nederlandse aandeel in de totale produktie van de Gemeenschap opmerkelijk (De Hoogh, 1976; LEI, 1981).

Die versterking van de positie van de Nederlandse veehouderij vond plaats ondanks het feit dat het gemeenschappelijk graanprijsniveau - zoals Thurlings vreesde - aanmerkelijk boven het gemiddelde van de nationale prijzen kwam te liggen, en ondanks het feit dat de invoerbehoefte van de EG voor voergranen regelmatig terugliep.

Heeft men zich dan in het begin van de jaren zestig verkeken op de negatieve effecten van de gemeenschappelijke graanmarktpolitiek op de concurrentiepositie van de voergraanveredeling in Nederland ten opzichte van de graanoverschotgebieden in de Gemeenschap?

De afwijking tussen verwachtingen en realisatie is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan het feit dat het liggingsvoordeel wegens de nabijheid van de Rotterdamse zeehaven werkzaam is gebleven. De graaninvoer via deze haven heeft niet geleden onder de geleidelijke stijging van de zelfvoorzieningsgraad van de EG omdat dankzij het exportrestitutiebeleid, met name voor zachte tarwe, een groeiende uitvoer van granen mogelijk is gemaakt. Binnen de straal van het grote graantekortgebied kon de Nederlandse voergraanverbruiker zo toch zijn liggingsvoordeel behouden. Belangrijker is echter dat tegenover potentiële concurrenten in de graanoverschotgebieden dat liggingsvoordeel bovendien gold (en geldt) voor de zogenaamde graanvervangende veevoedergrondstoffen. Omdat deze grondstoffen vrijwel onbelast kunnen worden ingevoerd, doen zij een aanmerkelijk prijsvoordeel ten opzichte van de kunstmatig duur gemaakte voergranen. In de Nederlandse krachtvoerders is het graanaandeel in de loop van de tijd dan ook sterk teruggedrongen ten gunste van deze substituten (Bedrijfsontwikkeling, 1979; Everts en De Veer, 1981).

Voorals aan deze 'ontsnappingsmogelijkheid' is de groei van het aandeel van de Nederlandse intensieve veehouderij in de EG-produktie te danken. Kennelijk is deze mogelijkheid destijds niet ingecalcu-

leerd bij de beoordeling van de kansen van deze sector in de gemeenschappelijke markt. Het zou een onderzoekje waard zijn om er achter te komen hoe dat 'gat' in de handelspolitieke bescherming van de EG-graanmarkt eigenlijk is ontstaan: door argeloosheid, onbekendheid of opzet?

Budgettaire lusten en lasten voor Nederland

Van belang is voorts dat de exportrestituties op produkten van de veredelingslandbouw niet afhankelijk zijn gebleken van de inkomsten uit de invoerheffingen op granen. Thurlings (1963) ging er nog van uit dat het Europese Oriëntatie- en Garantiefonds voor de Landbouw (FEOGA) in de eindfase uitsluitend gefinancierd zou worden uit de heffingen op de invoer. Hij voorzag dan ook dat Nederland met zijn grote invoer van voergranen, ook na verdiscontering van restituties, heel wat meer tot het fonds bij te dragen zou hebben dan bijvoorbeeld Frankrijk, wat naar zijn zeggen in Nederland tot duidelijk onbehagen leidde.

Hoe geheel anders is ook in dit opzicht de feitelijke ontwikkeling geweest. De uitgaven van het FEOGA voor restituties en interventies zijn ver uitgelopen op de opbrengst van de landbouwheffingen. Het beslag dat de gemeenschappelijke landbouwpolitiek legt op de andere middelenbronnen van de Gemeenschap (douanerechten en maximaal 1% van de BTW-grondslag der lidstaten) is groot: in de jaren 1978 t/m 1980 dekten de landbouwheffingen (exclusief de produktieheffingen op B-suiker) gemiddeld slechts 17% van de uitgaven van de afd. Garantie van het FEOGA (Commissie EG, 1981b). Dank zij deze onbegrensde van de middelen ter financiering van de marktordeningen heeft Nederland juist opmerkelijk kunnen profiteren van de zogenoemde financiële solidariteit voor het gemeenschappelijk landbouwbeleid. Voor de aanzienlijke groei van de melkveehouderij en zuivelindustrie in ons land sinds de toetreding tot de EG - een verdubbeling van de melkproduktie in twintig jaar - zijn de door de Gemeenschap verstrekte uitvoersubsidies stellig een belangrijke voorwaarde geweest. Maar ook binnen deze voorwaarde blijft de gememoreerde stijging van het Nederlandse aandeel in de totale EG-zuivelproduktie een ontwikkeling waarop men destijds zeker niet had durven rekenen. Kennelijk was het hoge loonkostenklimaat in ons land geen belemmering voor een relatieve verschuiving in Nederlandse richting binnen de regionale verdeling van de produktie.

Structuurbeleid en marktevenwicht

Nadat de Europese Commissie met groot elan en daadkracht het gemeenschappelijke markt- en prijsbeleid door de overgangsfase naar de eindfase had geloodst, wijdde zij zich aan plannen voor het structuurbeleid. Het zogenaamde Plan-Mansholt (Commissie EG, 1968), dat in 1968 uitkwam, bepleitte een drastische verhoging van de produktiviteit van de Westeuropese landbouw door een snelle teruggang van de agrarische beroepsbevolking, vergroting van de landbouwbedrijven tot doelmatige eenheden met een arbeidsbezetting van minstens twee tot drie man; vijf miljoen ha landbouwgrond zou voorts uit cultuur moeten worden genomen om de agrarische produktiecapaciteit aan te passen aan de marktmogelijkheden. Terzijde zij hier opgemerkt dat Thurlings reeds in 1956 een soortgelijke structuurhervorming gewenst had genoemd, wat hem toendertijd in Nederlandse landbouwkringen niet in dank was afgenomen (Thurlings, 1956, 1974).

Het Plan-Mansholt ondervond niet zoveel weerstand en dat tekent de evolutie in het denken onder invloed van waarschijnlijk de snelle economische ontwikkeling in de tussenliggende periode.

Dat Commissie-plan stelde onder meer in het vooruitzicht dat in een gemoderniseerde landbouw de ook toen al bestaande problemen van overproduktie en hoge marktordeningslasten veel minder groot zouden zijn. Wegens de kostprijzdaling zou de prijsafstand tot de wereldmarkt kleiner worden, terwijl de landbouwondernemers 'economischer' zouden reageren op prijsprikkels, zodat het marktevenwicht gemakkelijker te handhaven zou zijn. De met de structuurhervorming gemoeide uitgaven in de periode tot 1980 zouden daarom goedge maakt worden door aanmerkelijke besparingen op de marktordeningsuitgaven nadien.

Het is heel anders gelopen. Gedurende de jaren zeventig zijn de lasten van het markt- en prijsbeleid snel gestegen tot een hoogte die politiek niet langer acceptabel blijkt te zijn. Is die ontwikkeling nu te wijten aan het feit dat slechts een aftreksel van het pretentieuze Plan-Mansholt door de Gemeenschap is overgenomen? Is, met andere woorden, de onevenwichtige ontwikkeling van de produktie ten opzichte van het verbruik op de EG-landbouwmarkten een gevolg van een falend structuurbeleid?

Dat zou een verkeerde conclusie zijn.

Het plan berustte op een onjuiste hypothese. Dat de problemen van de prijs- en inkomensvorming in de agrarische sector hun oorzaak

zouden vinden in de niet-optimale inrichting van de bedrijven, is namelijk een illusie. Die problemen komen primair voort uit de organisatie van de landbouwproductie in een zeer groot aantal relatief kleine ondernemingen, waarin arbeid en vermogen voor een belangrijk deel door de boer zelf en zijn gezin worden verschaft. Dit wezenlijke kenmerk van de landbouw zou ook bij integrale uitvoering van het Plan-Mansholt niet veranderen. Ook dan zouden landbouwondernemers alle reden hebben om nieuwe opbrengstverhogende landbouwmethoden toe te passen, ongeacht de gevolgen van hun collectieve handelen voor de marktsituatie.

Dit typische van de economische organisatie van de landbouwproductie - hoofdreden voor de overheidsinterventie op de markten ter veiligstelling van een redelijke levensstandaard voor de agrarische beroepsbevolking - is door welk structuurbeleid ook, niet te verhelpen. Het tegendeel is eerder het geval. Voor zover het structuurbeleid er in slaagt de produktiviteit in de landbouw op te voeren, zal ook het aanbod van landbouwprodukten sneller groeien. Dat hebben de afgelopen twintig jaren wel bewezen. Want ook al vond het Plan-Mansholt slechts in uitgekledede vorm toepassing in EG-richtlijnen, de lidstaten zijn niettemin hun eigen landbouw zeer behulpzaam geweest bij de verhoging van de produktiviteit en de aanpassing en modernisering van cultuurtechnische en infrastructurele produktieomstandigheden. Dit structurele veranderingsproces is gepaard gegaan met een ongekend snelle groei van de totale landbouwproductie, leidende tot oververzadiging van de markten en tot de gesignaleerde stijging van de marktordeningsuitgaven.

Had het anders gekund? Had een betere coördinatie van het structuurbeleid der lidstaten een andere afloop voor de markten kunnen bewerkstelligen? Op deze vragen kan in elk geval geantwoord worden dat de lidstaten in hun nationale landbouwontwikkelingspolitiek niet of nauwelijks zijn geremd door de gevolgen voor het marktevenwicht. Die gevolgen delen zij immers met de andere lidstaten krachtens de financiële solidariteit voor de marktordeningslasten. Het verschil in niveau van verantwoordelijkheid voor de in hoofdzaak nationaal bedreven structuurpolitiek enerzijds en voor het supranationale markt- en prijsbeleid anderzijds heeft de overschottenproblematiek van de Gemeenschap in de hand gewerkt. Op zijn minst is het er de oorzaak van dat die problematiek, welke al jaren lang is onderkend, niet effectief wordt aangepakt (De Hoogh, 1980, 1981).

In Nederland is deze spanning tussen nationaal en gemeenschapsbelang destijds duidelijk voorzien. Na twintig jaar mag overigens wel

vastgesteld worden dat ons land in zijn nationale landbouwpolitiek onbeschroomd voor de gevolgen voor het EG-budget te werk gegaan is. Ook in dit opzicht heeft Nederland zich stellig niet de minste onder de lidstaten getoond!

EG-problemen van nu en de positie van de Nederlandse landbouw

Richtsnoeren voor het Europese landbouwbeleid

Op 24 juni 1981 bracht de Europese Commissie (1981a) haar verslag uit over het zogenaamde Mandaat van 30 mei 1980, waarbij de Raad de Commissie opdroeg voorstellen te doen tot zodanige herstructurering van de Gemeenschapsbegroting dat het probleem van de Britse bijdrage - dat voor 1980 en 1981 voorlopig was geregeld - zou kunnen worden opgelost.

In genoemd verslag doet de Commissie onder andere voorstellen tot heroriëntering van het gemeenschappelijke landbouwbeleid, welke voorstellen in het Memorandum van 26 oktober 1981, genaamd 'Richtsnoeren voor het Europese landbouwbeleid', nader zijn uitgewerkt (Commissie EG, 1981b). In die richtsnoeren valt duidelijk het streven naar beheersing van de landbouwwuitgaven te signaleren. Het hoofdprobleem van de gemeenschappelijke landbouwpolitiek is immers de snelle stijging van de budgettaire lasten onder invloed van de toenemende overschotten. En het is voornamelijk het budget van het FEOGA dat leidt tot het hoge negatieve saldo van het Verenigd Koninkrijk in zijn financiële transacties met de Gemeenschap.

Die beteugeling van de landbouwwuitgaven wil de Commissie met name bereiken door de producenten financieel medeverantwoordelijk te maken voor de afzetkosten voor zover de produktieomvang in de EG communautaire produktierichtcijfers overschrijdt. Voor de graansector doet de Commissie bijzondere voorstellen; zij wil het graanprijsniveau een reële daling van ca. 20% doen ondergaan met als belangrijk oogmerk het verbruik in veevoeders van graansubstituten terug te dringen en zo de vraag naar voergraan te stimuleren.

Langs de voorgestelde weg kunnen de budgettaire consequenties van het markt- en prijsbeleid waarschijnlijk redelijk in de hand gehouden worden. De eigenlijke problematiek, namelijk de groeiende onevenwichtigheid op de markten, wordt er evenwel niet mee opgelost. Het financieel verantwoordelijk stellen van de producenten als groep voor de afzetkosten van de boventallige produktie, zal immers de ten-

dens tot groeiende overschotten niet of nauwelijks kunnen keren. Wel zal daardoor de gemiddelde opbrengstprijis voor de producenten - en dus hun inkomen - in reële termen geleidelijk dalen. De inkomensdoelstelling van het markt- en prijsbeleid moet op die manier wijken voor de noodzaak het EG-budget te saneren.

Deze consequentie zou alleen te vermijden zijn indien een doeltreffende vorm van produktiebeheersing werd geïntroduceerd. Daar is de Commissie geen voorstander van; zij wijst een 'overheidsdictaat' voor de produktieomvang pertinent van de hand. Deze uitspraak willen wij in verband brengen met een ander Commissie-standpunt, namelijk dat de EG een actief uitvoerbeleid voor agrarische produkten moet blijven voeren, gericht op de handhaving van het aandeel van de Gemeenschap in de totale werelduitvoer van landbouwprodukten. Kennelijk wil de Commissie dat de EG doorgaat haar groeiende exportoverschotten op de internationale markten af te zetten, zij het dan voor een toenemend deel voor rekening van de producenten zelf in plaats van de Gemeenschap.

Deze aanpassing van het markt- en prijsbeleid zal naar het oordeel van de Commissie aanvullende maatregelen vergen voor kleine bedrijven en voor probleemgebieden waar de landbouw de belangrijkste activiteit is.

In de volgende paragrafen willen we ons afvragen welke gevolgen de huidige problematiek van het EG-landbouwbeleid en de daardoor ingegeven voorstellen van de Commissie hebben voor de positie van de Nederlandse agrarische sector binnen de gemeenschappelijke markt.

De graanmarktproblemen en de Nederlandse veehouderij

Wat Thurlings destijds vreesde maar in de achterliggende twintig jaar uitbleef, doemt thans - gelet op de gememoreerde Commissievoorstellen - toch weer op als een reële bedreiging van de Nederlandse intensieve veehouderij: de moeilijk verzoenbare belangentegenstelling tussen de producenten en verbruikers van granen, gegeven een beperkte budgetruimte. De 'ontsnappingsmogelijkheid' die de invoer van goedkope graansubstituten onze veredelingslandbouw bood, is nu duidelijk onderkend als een 'lek' in de graanmarktbescherming dat gedicht moet worden. De Commissie wil dat op twee manieren doen: ontmoediging van de graanproduktie enerzijds en terugdringing van de graanvervangers anderzijds. Daarvoor denkt zij één

middel te kunnen gebruiken, namelijk een geleidelijke reële graanprijzverlaging van ongeveer 20%.

Als het waar zou zijn dat door die graanprijzverlaging het concurrentievoordeel van de substituten geheel verdwijnt (zoals de Commissie veronderstelt), zal de Nederlandse veredelingslandbouw zijn kostenvoorsprong op de graanoverschotgebieden in de EG goeddeels kwijt raken en de kans lopen dat zijn marktaandeel afbrokkelt. Geen wonder dat dit onderdeel van de Richtsnoeren-nota binnen het landbouwbedrijfsleven in ons land veel beroering heeft gewekt. Beide partijen, zowel de akkerbouw als de intensieve veehouderij, zien hun belangen bedreigd door respectievelijk de graanprijzverlaging en de daarmee beoogde afbraak van het prijsvoordeel van graansubstituten. Misschien is het om die reden dat partijen elkaar toch konden vinden in een gemeenschappelijk standpunt tegenover het Commissie-voorstel.

Men wijst een graanprijzverlaging af, maar erkent anderzijds dat de invoer van graanvervangende veevoedergrondstoffen moet worden gestabiliseerd via afspraken van de Gemeenschap met exportlanden tot vrijwillige beheersing van de uitvoerhoeveelheden (Landbouwschap, 1982; SER, 1982). Op die wijze zal de graanteelt niet behoeven 'in te leveren', terwijl de veredelingslandbouw en de daarvan afgeleide bedrijvigheid in handel, veevoerindustrie en verwerking verzekerd blijven van voldoende invoermogelijkheden om hun concurrentiepositie binnen de Gemeenschap te kunnen handhaven.

Of deze stellingname op Brussels niveau tot resultaten zal leiden, is onzeker. De Nederlandse overheid heeft met het oog op de belangen van werkgelegenheid en betalingsbalans reden zich hiervoor sterk te maken. Uit andere lidstaten is in elk geval tegenkating te verwachten met betrekking tot een drastische graanprijzverlaging; maar juist daarom zal van die kant forse druk bestaan om het substituten-lek te stoppen. Het is de vraag of die pressie met een stabilisatie van de invoer van graanvervangers voldoende kan worden opgevangen. De Europese Commissie houdt vooralsnog vast aan een geleidelijke reële graanprijzverlaging; alleen onder die voorwaarde wil zij actie ondernemen om met exportlanden over beheersing van de invoer van graansubstituten te onderhandelen (Commissie EG, 1982). Hoe lang zal de Nederlandse veehouderij de akkerbouw als bondgenoot aan zich kunnen blijven binden?

Toegang tot de wereldmarkt en de medeverantwoordelijkheid

De afwijzing door de Europese Commissie van productiebeheersende maatregelen als middel tot herstel van het marktevenwicht hebben we hiervoor in verband gebracht met de taakstelling van de Commissie ten aanzien van de EG-landbouwexport. Het uitvoerbeleid moet gericht zijn op handhaving van het EG-aandeel in de werelduitvoer van agrarische produkten. Die doelstelling vraagt om maatregelen die produkten uit de EG toegang verschaffen tot de wereldmarkt, in casu om exportsubsidies. In dit opzicht wil de Commissie de marktordening niet herzien; alleen zullen de kosten van die exportpolitiek voor een groeiend deel gedragen moeten worden door de producenten zelf.

Deze stellingname van de Commissie is met name voor de Nederlandse zuivelsector van groot belang. Ervan uitgaande dat het verhaal op de melkproducenten globaal van aard zal zijn, bijvoorbeeld door verlaging van de interventieprijzen bij overschrijding van het produktierichtcijfer, lijkt de garantie gegeven dat de markten van derde landen voor ongelimiteerde hoeveelheden zuivelprodukten bereikbaar blijven, en nog wel voor gemeenschappelijke rekening. De grote Nederlandse belangen van werkgelegenheid en export zijn zeker op korte termijn gediend met deze beleidslijn, die immers de volledige benutting van mogelijkheden tot produktievergroting in de melk- en zuivelsector verzekert.

Op langere termijn echter liggen de kaarten wat anders en zijn er mogelijk barsten te verwachten in de tot dusver hechte belangengemeenschap van melkveehouderij en zuivelindustrie. Naarmate immers de melkproducenten zullen merken dat de verzekerde toegang tot de wereldmarkt hun melkprijs verlaagt, zal hun bereidheid tot het schragen van de afzetkansen voor de zuivelindustrie gaan tanen. Er is onder de Nederlandse melkveehouders om die reden reeds discussie gaande over de wenselijkheid van productiebeheersing via contingentering van de melkprijsgarantie per individueel bedrijf. Tot dusver zijn binnen de georganiseerde landbouw de voorstanders van zo'n stelsel in de minderheid gebleken; de bezwaren woog men zwaarder dan de voordelen. Of dat in de komende jaren zo zal blijven, hangt sterk af van de druk die de inkomens in de melkveehouderij zullen ondervinden van de medeverantwoordelijkheid voor de afzetkosten van overschotten. De prijsontwikkeling op de internationale zuivelmarkten is daarvoor een zeer invloedrijke, maar ook erg onzekere factor.

Het is overigens ook niet zeker of een systeem van ongereguleerde productie en verzekerde toegang tot de wereldmarkt onder alle omstandigheden wel een ondubbelzinnig belang is voor de Nederlandse melkverwerkende industrie. In zuivelkringen wordt graag aangenomen dat de grondstofproductie in Nederland relatief de beste groeikansen heeft binnen de Gemeenschap. De ervaringen in het verleden geven aan deze veronderstelling stellig steun. Of dat ook nog zo zal zijn indien het reële melkprijspeil aanmerkelijk lager zou komen te liggen, is echter allerminst bewezen. Als eens het tegendeel mocht blijken, zouden melkveehouderij en zuivelindustrie elkaar weer vinden in het gemeenschappelijk belang bij een contingentering van de melkproductie, ter veiligstelling van de historisch gegroeide sterke positie. Maar zó'n verbond lijkt nu nog ver gezocht.

Belangen van de landbouw in derde landen

In haar pleidooi voor een actieve exportpolitiek geeft de Europese Commissie zich geen rekenschap van de structurele vertekening der internationale concurrentieverhoudingen die een stelselmatige subsidiëring van de uitvoer veroorzaakt. Met deze financiële steun in de rug zijn EG-exporteurs in staat andere aanbieders op derde-landenmarkten te verdringen. Dikwijls is reeds geweest, vooral ook in Nederland (SER, 1974), op de negatieve uitwerking die de EG-landbouwpolitiek op deze manier kan hebben voor de ontwikkelingsmogelijkheden van de landbouw in met name landen van de Derde Wereld; landen die voor hun voedselvoorziening en voor hun economische groei juist zo afhankelijk zijn van de ontplooiing van de binnenlandse landbouw en landbouwindustrie. De Brusselse voorstellen gaan echter geheel voorbij aan deze invloed op langere termijn op de internationale arbeidsverdeling in de agrarische productie en daarmee tevens op de verdeling van de voedselconsumptie binnen de wereld. Als de Commissie een enkele maal de honger in de wereld te berde brengt, doet zij dat - volledig misplaatst - ter ondersteuning van haar pleidooi voor een actieve uitvoerpolitiek van de Gemeenschap.

Een sterk staaltje van veronachtzaming van de internationaal-economische gevolgen is de constatering van de Europese Commissie dat de bestaande suikerregeling geen wijziging behoeft, omdat deze reeds in een complete medeverantwoordelijkheid van de producenten voorziet. Kennelijk is de stelselmatige toeneming van het suikeroverschot der Gemeenschap een zaak die de Commissie geen zorgen

baart zolang het EG-budget maar buiten schot blijft, ook al is door die ontwikkeling de economische positie van met name de traditionele rietsuikerproducerende landen sterk benadeeld.

Ook de zuivelpolitiek van de Gemeenschap, die zulke positieve effecten heeft op de vaderlandse melk- en zuivelsector, kreeg in ons land het verwijt de positie van de melkveehouderij in sommige ontwikkelingslanden te ondermijnen. De voorstanders onder de melkveehouders van een beheersing van de melkproductie via een stelsel van contingenteringen hebben dit mede als argument gebruikt voor hun standpunt. Zij wensen niet medeverantwoordelijk te zijn voor een politiek die collega's onder aanmerkelijk minder gunstige omstandigheden tegenwerkt. Twintig jaar geleden ontbrak deze wereldwijde dimensie nog in de discussie over het gemeenschappelijk landbouwbeleid. In dit opzicht zijn in de loop der jaren blijkbaar grenzen verlegd, althans in Nederland.

Structuurpolitiek en regionale ongelijkheid

De Europese Commissie van nu verschilt markant van haar voorganger van een twintig jaar geleden in de kijk op de functie van de structuurpolitiek. Dat beleid participeert niet meer als remedie in de receptuur voor de problemen van de oververzadigde markten. Ook arbeidsafvloeiing en bedrijfsvergroting schrijft de Commissie niet meer voor als algemene doelstellingen van het door de Gemeenschap te bevorderen structuurbeleid.

Deze kentering in het Brusselse denken zal ten dele berusten op de ervaring van twintig jaar, dat de lidstaten onder de parapluie van de gemeenschappelijk gefinancierde marktordening ruimschoots geprikkeld werden de produktiviteit van hun eigen landbouw op te voeren. Daarnaast zijn stellig de inmiddels opgetreden algemene economische stagnatie en de grote werkloosheid van invloed geweest; onder deze omstandigheden verliezen de traditionele instrumenten van de structuurpolitiek immers voor een belangrijk deel hun zin.

In haar recente voorstellen geeft de Commissie het structuurbeleid een andere taak, namelijk de ondersteuning van de landbouw in de economisch zwakke regio's, met name de mediterrane gebieden. Voorkomen dient te worden dat de noodzakelijke aanpassing van het prijsbeleid leidt tot een achteruitgang van de bestaansvoorwaarden van de producenten in de probleemgebieden, waarin de landbouw de belangrijkste activiteit vormt.

Deze zorg van de Europese Commissie is zeker gerechtvaardigd. Er bestaan nog steeds grote inkomensverschillen tussen de landbouwgebieden in de Gemeenschap. Deze verschillen hebben in de laatste jaren toenemende aandacht gekregen in zowel beleid als onderzoek. De indruk bestaat dat de relatief grote regionale inkomensdispariteiten in de loop van de jaren zeventig onder invloed van de teruggang in economische groei zijn toegenomen (Van Laer en Van de Ven, 1982).

Voor wat de landbouw betreft moet in dit verband vastgesteld worden dat de interregionale concurrentie binnen de grote, van handelsbelemmeringen vrijgemaakte markt geen impuls is gebleken voor de ontwikkeling van de agrarische sector in economisch zwakke gebieden. De Veer (1982) wijst in een beschouwing over landbouw en regionale ontwikkeling op de bijzondere lokatie-bepalende betekenis van de infrastructurele omgeving waarbinnen de eigenlijke kleinschalige landbouwproductie opereert. Het gaat hierbij om het complex van toeleverende en verwerkende industrieën, de organisatie van handel en transport en de publieke en private dienstverlening op het gebied van onderzoek, voorlichting en financiering. De aanwezigheid en efficiency van dit agro-industriële complex bepalen in hoge mate de regionale ontwikkelingskansen voor de landbouw. In dit opzicht zijn regio's met een zwakke economische structuur in het algemeen minder bevoorrecht; een kenmerk dat in de tijd eerder groter dan kleiner wordt.

De Nederlandse agrarische sector verkeert duidelijk in een bevoorrechte positie, niet in het minst door de intensieve en stimulerende zorg die in ons land van overheidswege al decennia lang aan de landbouw is gegeven. De EG-markt heeft de ruimte geboden om de voordelen daarvan ten volle te plukken. Ook andere gebieden in de Gemeenschap hebben een soortgelijke 'sprong voorwaarts' op landbouwgebied kunnen maken (Meester, 1980; Everts en De Veer, 1981).

Intussen hebben diezelfde krachten de onderontwikkeling van de economisch zwakkere regio's gehandhaafd of zelfs in de hand gewerkt. Daarmee is de (neo-klassieke) idee gelogenstrafd dat de economische integratie via regionale specialisatie op basis van comparatieve kostenverschillen een nivellering van de inkomens binnen de heterogene Gemeenschap zou bewerkstelligen.

De aandacht die de Commissie in haar voorstellen vraagt voor het welzijn van de bevolking in de achtergebleven gebieden, zal in Nederland weerklink moeten vinden. Als welvarende lidstaat, die bin-

nen eigen grenzen een grote mate van solidariteit met zwakke regio's betracht en dat ook voorstaat ten aanzien van ontwikkelingslanden, zal ons land een actieve regionale ontwikkelingspolitiek van de Gemeenschap met kracht moeten ondersteunen.

Budgettaire lusten en lasten versus economische baten en kosten

De herbezinning op het gemeenschappelijk landbouwbeleid vindt haar aanleiding in het ongenoegen van het Verenigd Koninkrijk over de in zijn ogen onredelijk hoge financiële bijdrage die het, als een van de arme lidstaten, per saldo aan de Gemeenschap moet betalen. De oorzaak daarvan ligt in het feit dat het VK veel minder profiteert van de financiële interventies van de gemeenschappelijke landbouwpolitiek dan andere lidstaten. In haar verslag over het mandaat van 24 juni 1981 spreekt de Commissie (1981a) van een onrechtvaardige situatie, die omwille van de communautaire solidariteit moet worden rechtgezet. Gegeven de begrensde middelen van de Gemeenschap zal een beroep moeten worden gedaan op de lidstaten die het meeste voordeel trekken van het gemeenschappelijke landbouwbeleid; zij zouden volgens de Commissie de compensatie aan het VK moeten financieren door middel van een vermindering van de bedragen die zij ontvangen uit de afd. Garantie van het FEOGA.

Nederland is duidelijk één van de 'profiteurs' van de gemeenschappelijk gefinancierde markt- en prijspolitiek; het zal dus - in de gedachtengang van de Commissie - een forse aanslag hebben te verwachten in het kader van een 'solidariteitsheffing' ten gunste van de Britse partner.

Nu zal het Nederland en andere continentale lidstaten een zekere prijs waard (moeten) zijn om het eigenzinnige Albion binnen de Gemeenschap te houden. Om de rechtvaardiging van die politieke prijs te zoeken in het negatieve saldo van het VK in de budgettaire lusten-lasten-rekening met het FEOGA, mist evenwel een zakelijke grond. De financiële transacties van de lidstaten met het landbouwfonds weerspiegelen hun uiteenlopende in- en uitvoerposities, met name tegenover derde landen, voor slechts een kleine categorie van de internationaal verhandelde goederen, in casu de agrarische marktorderingsproducten - en dan nog met een grote onzekerheidsmarge vanwege de impliciete toerekeningsproblemen van de handelsstromen (Meester, 1980). Die transacties zijn niet onafhankelijk van de verschillen in economische structuur van de lidstaten en de daaruit

voortvloeiende handelsrelaties op andere terreinen dan de landbouw, zoals deze mede onder invloed van de integratie zijn gegroeid. De positieve en negatieve saldi van de lidstaten ten opzichte van het FEOGA zijn daarom allerminst graadmeters voor nationaal-economische baten of kosten als gevolg van het Gemeenschapsbeleid.

Niettemin lijden zulke lusten-lasten-calculaties een hardnekkig bestaan, niet alleen in de Brusselse stukken, maar ook in de wetenschappelijke literatuur. Het zijn met name Engelse en Duitse economen, die zich hebben uitgeleefd in berekeningen van wat zij noemen inkomenstransfers tussen lidstaten als gevolg van de gemeenschappelijke landbouwmarkt en landbouwpolitiek (Koester, 1977; Rollo en Warwick, 1979; De Hoogh, 1980; Meester, 1980). Naast de saldi in de relaties met het FEOGA voeren zij ook nog voor- en nadelen op uit hoofde van de intra-handel in marktordeningsprodukten, gegeven het prijsverschil tussen de EG en de wereldmarkt. De ongelijkheid der aldus benaderde nationaal-economische baten c.q. kosten van de EG-landbouwpolitiek - met het VK en de BRD als grote verliezers - wordt op deze manier alleen maar groter.

Dit soort bewijsvoeringen voor de 'onrechtvaardige' inkomensherverdeling ten gevolge van de gemeenschappelijke landbouwpolitiek behoren aan de kaak gesteld te worden; niet alleen omdat zij de Nederlandse positie in een verkeerd daglicht stellen, maar ook omdat het wetenschappelijk zelfrespect in het geding is. Bedoelde economen maken namelijk in de afleiding van de vermeende inkomens-transfers een pijnlijke vergissing. Zij doen het voorkomen of een groeiend exportvolume van marktordeningsprodukten de lidstaat in kwestie - bijvoorbeeld Nederland - een forse economische bate oplevert ter grootte van die volumestijging, gewaardeerd tegen het prijsverschil tussen de EG en de wereldmarkt. Zij verwaarlozen hierbij echter de kosten die in dat land gemaakt zijn ter vergroting van het exportoverschot; kosten die bestaan uit de alternatieve opbrengst van de in de landbouwsector méér ingezette produktiefactoren. Die niet-benutte alternatieve toepassingsmogelijkheden lagen onder de concurrentieverhoudingen binnen de Gemeenschap kennelijk zo, dat ontplooiing van de landbouwsector comparatief aantrekkelijk was. In andere lidstaten zal die keuze, gegeven de specifieke alternatieven daar, mogelijk wat meer in de richting van niet-agrarische sectoren uitgevallen zijn. Als aangenomen mag worden dat in elke lidstaat dit economisch keuzeproses gericht is op een optimale aanwending van de beschikbare produktieve krachten, kan er per saldo toch geen sprake zijn van onderlinge inkomensoverdrachten

als gevolg van de landen-specifieke wijzigingen in de produktiestructuur. Het begrip inkomenstransfers zelf is in deze context dus misplaatst en a fortiori de poging tot kwantificering. Daarmee vervalt ook de grondslag van wat genoemd wordt de 'perverse inkomensherverdeling' die het gemeenschappelijk landbouwbeleid zou oproepen.

Besluit

Bewijzen deze kosten-baten-exercities in de EG misschien dat landbouweconomen in de partiële concentratie van hun aandacht het gevaar lopen de integrale economische samenhangen uit het oog te verliezen? In elk geval is zeker dat zij het macro-economisch geweten niet kunnen missen. Dat brengt ons terug bij degene aan wie deze bundel is opgedragen. Thurlings is, ook in zijn benadering van de Europese landbouw en landbouwpolitiek, altijd de algemene econoom geweest die de agrarische sector beschouwde als onlosmakelijk deel van de gehele volkshuishouding, in heden en verleden. Die brede dimensie mag in Wageningen niet ontbreken. Er is reden om dit bij het vertrek van Thurlings nog eens uitdrukkelijk te zeggen!

Literatuur

- Bedrijfsontwikkeling, 1979. De voederverzorging in Nederland. Bedrijfsontwikkeling 10: p. 364-368.
- Commissie EEG, 1960. Voorstellen inzake de totstandbrenging en uitvoering van het gemeenschappelijk landbouwbeleid krachtens artikel 43 van het Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap. Brussel.
- Commissie EG, 1968. Memorandum inzake de hervorming van de landbouw in de Europese Economische Gemeenschap. Brussel.
- Commissie EG, 1980. Bezinning over het gemeenschappelijk landbouwbeleid. Brussel, 11 december 1980.
- Commissie EG, 1981a. Verslag van de Commissie over het Mandaat van 30 mei 1980. Luxemburg, 24 juni 1981.
- Commissie EG, 1981b. Richtsnoeren voor het Europese landbouwbeleid; memorandum ter aanvulling van het verslag van de Commissie ingevolge het Mandaat van 30 mei 1980. Brussel, 26 oktober 1981.
- Commissie EG, 1982. Wijzigingen van de voorwaarden voor de invoer in de Gemeenschap van bepaalde produkten voor de diervoeding. Brussel, 19 april 1982.
- Drunen, A. A. P. van, 1974. Prof. Dr. Th. L. M. Thurlings vijftientig jaar hoogleraar Staathuishoudkunde aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. Landbouwhogeschool, Wageningen.

- Everts, J. D. en J. de Veer, 1981. The regional impact of the common agricultural policy: Notes contributed by the LEI. Landbouw-Economisch Instituut, Mededelingen 245, Den Haag.
- Hoogh, J. de, 1976. De gemeenschappelijke landbouwmarkt en de Nederlandse economie. Jaarverslag 1975 Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag.
- Hoogh, J. de, 1980. Een koekoeksjong in het EG-budget; het gemeenschappelijk landbouwbeleid onder politieke druk. Openbare uitgaven 12 : p. 100-115.
- Hoogh, J. de, 1981. Ontwikkelingen en problemen van de agrarische sector in de Europese Gemeenschap in de jaren tachtig. Verslag jubileumsymposium 27 nov. 1980, Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag: p. 18-30.
- Koester, U., 1977. The redistributional effects of the common agricultural financial system. *European Review of Agricultural Economics* 4: p. 321-345.
- Laer, E. E. van en J. van de Ven, 1982. Regionale politiek van de gemeenschappelijke markt. *KNAG Geografisch Tijdschrift XVI*: p. 9-17.
- Landbouwschap, 1960. Het gemeenschappelijk landbouwbeleid in de EEG. Advies van het Landbouwschap met betrekking tot de ontwerp-voorstellen der Europese Commissie inzake de totstandbrenging en uitvoering van het gemeenschappelijk landbouwbeleid overeenkomstig art. 43 van het Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap. Den Haag, april 1960.
- Landbouwschap, 1982. Standpunt van het bestuur van het Landbouwschap inzake het invoerbeleid voor graanvervangende produkten. Den Haag, februari 1982.
- LEI, 1981. Landbouw-Economisch Bericht 1981. Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag.
- Meester, G., 1980. Doelinden, instrumenten en effecten van het landbouwbeleid in de EG. Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag.
- Rollo, J. M. C. en K. S. Warwick, 1979. The CAP and resource flows among EEC member states. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, Londen.
- SER, 1974. Advies inzake het door de EG te voeren beleid met betrekking tot de wereldvoedselvoorziening. Sociaal-Economische Raad, Den Haag.
- SER, 1982. Advies inzake enkele belangrijke aspecten van het beleid van de Europese Gemeenschap in de komende jaren. Sociaal-Economische Raad, Den Haag.
- Thurlings, Th. L. M., 1956. Economisch evenwicht, produktiviteitsverhoging en sociale ontsluiting. *Landbouwkundig Tijdschrift* 1956: p. 1083.
- Thurlings, Th. L. M., 1960a. De landbouw en de EEG. *Economisch-Statistische Berichten*, 20 januari 1960: p. 3-12.
- Thurlings, Th. L. M., 1960b. De Nederlandse landbouw en de EEG. Tekst voordracht april 1960.
- Thurlings, Th. L. M., 1960c. Landbouw en EEG. Tekst voordracht op de 25e Landbouwweek te Wageningen.
- Thurlings, Th. L. M., 1960d. De rol van de landbouw in het kader van de Europese economie en de economische problemen van de landbouw. Tekst voordracht.
- Thurlings, Th. L. M., 1963. De landbouw in de Europese Economische Gemeenschap. *Maatschappijbelangen*, maart 1963: p. 140-147.

Thurlings, Th. L. M., 1974. De plaats van de landbouw in het sociaal-economisch proces. Voordracht gehouden op 16 oktober 1974 in het kader van de PAO-cursus Agrarische economie: beleid t.a.v. produktie, verwerking en afzet in de landbouw. Landbouwhogeschool, Wageningen.

Veer, J. de, 1982. Concluding report: Theory, analysis and methodology. Agriculture and regional development in Europe; proceedings 3d congress Eur.Ass. of Agr. Economists, Belgrado 31/8-4/9 1981. *European Review of Agricultural Economics* 8: p. 409-424.